

Martin Gellerstam

Översättning i och med tvåspråkiga ordböcker

Translations in bilingual dictionaries differ in many respects from “normal” translations of texts. Lexicographers are faced with the almost impossible task of presenting equivalents of headwords and translations of phrases and sentences without stating the exact context of the lexical item. These problems are discussed with reference to some theoretical studies and two practical examples from bilingual dictionaries.

1. Översättning i och med tvåspråkiga ordböcker?

Tvåspråkiga ordböcker innehåller översättning och används därför naturligt nog också vid översättning. Att tvåspråkiga ordböcker visar upp översättning är självklart, men det handlar om ett inslag som på många sätt skiljer sig från översättningen av en längre text. Ordböcker används också som hjälpmedel vid översättning även om deras användbarhet i detta syfte inte sällan sätts i fråga. Dessa två manifestationer av översättning är inte bara olika, de hänger också samman: om en tvåspråkig ordbok skall vara ett hjälpmedel för en översättare krävs att översättningen i ordboken är gjord med omsorg och presenterad på ett tillgängligt sätt.

Min egen erfarenhet av tvåspråkig lexikografi går tillbaka på projektet Lexikon för invandrare (LEXIN) där jag hade ansvar för ett svenskt ordboksunderlag som skulle översättas till många invandrar-språk (se vidare Gellerstam 1999). Bortsett från de generella problem som uppstod när ett enhetligt ordboksunderlag förväntades fungera i många tvåspråkiga ordböcker (t.ex. när ett ord som *flock* skulle översättas till språk som bara hade ord för specifika flockar av djur, *fågelflock* osv.), hade många översättare bekymmer med alltför korta kontexter i det svenska underlaget. Hur ska man översätta *med tanke på* eller *strängt taget* eller *komma ifrån* eller *ta igen* utan att uttrycken sätts in i en något större kontext? Till problemen hörde också hur uppslagorden skulle översättas när många översättare för varje översättning ville precisera (språkspecifika) betydelsenyanser i målspråket som inte baserades på svenskans betydelseindelning.

I det följande ska vi se närmare på teori och praktik när det gäller tvåspråkiga ordböcker, särskilt frågan om översättning.

2. Tvåspråkiga ordböcker och översättning – några teoretiska exempel

Ett stort teoretiskt grepp över tvåspråkig lexikografi tar Sue Atkins (Atkins 1996) i uppsatsen "Bilingual dictionaries. Past, present and future". Hon tänker sig två självständigt uppbyggda enspråkiga databaser som en utgångspunkt för den, som hon säger, betydligt mer komplicerade tvåspråkiga ordboken. Databaserna kan var för sig fungera som källspråk eller målspråk och erbjuda enspråkig eller kontrastiv information eller ekvivalenter, allt för talare av ettdera språken. Genom speciella processer kan olika program extrahera information, utföra partiell översättning, jämföra och länka texter på de två språken. Den semantiska beskrivningen baseras på "Frame Semantics". Allt detta utgör en förutsättning för en radikalt ny tvåspråkig ordbok. Sue Atkins medger att detta ställer stora krav på samarbete mellan lingvister, språkligt medvetna dataloger och lexikografer men vill genom sin uppsats "look beyond the currently possible and set our sights on the distant ideal" (Atkins 1996). Det teoretiska greppet är desto mer intressant som Atkins ligger bakom ett av de större tvåspråkiga lexikonprojekten, *Oxford-Hachette French Dictionary* i bägge riktningarna (engelska till franska och franska till engelska) som kom ut i början av 1990-talet. Ordboken ligger visserligen före den refererade uppsatsen men är intressant som språngbräda för Atkins teoribygge. Vi ska återkomma till denna ordbok.

Frågan om den tvåspråkiga ordbokens användning som översättningshjälp diskuteras i min uppsats från NFL:s konferens i Finland 1997 med titeln "Översättaren och ordboken". Där görs jämförelser mellan översättning i tvåspråkiga korpusar och motsvarande information i tvåspråkiga lexikon. Greppet är inte nytt men det finns en samstämmig erfarenhet att tvåspråkiga ordböcker drar det kortaste strået när det gäller idiomatisk översättning. En av orsakerna till detta är att ordbokens huvuduppgift är att inringa betydelsen av det aktuella uppslagsordet snarare än att översätta meningar och längre stycken text.

De största skillnaderna mellan länkade korpusar och ordböcker får man vid abstrakta och mer svårfångade ord med flera möjliga synonymer (min egen undersökning tog upp ord som *inriktning*, *omfattning*, *stor* osv.). Mycket riktigt visade sig den största variationen finnas i korpusöversättningarna.

Frågan om översättning i och med tvåspråkiga ordböcker tas upp av Marie-Hélène Corréard i uppsatsen "Traduire avec un dictionnaire,

traduire pour un dictionnaire”, plenarföredrag vid Euralexkonferensen i Liège (Corréard 1998).

Författaren diskuterar skillnaden mellan de två typerna av översättning och konstaterar först det tämligen självklara att man i lexikonet alltid kommer åt den översatta texten utifrån källspråket, vilket användarens modersmål än är. Målspråket är alltså aldrig skilt från källspråket som i t.ex. en översatt roman.

En viktig skillnad mellan en vanlig text och texten i lexikonet utgörs av de mycket olika kontexterna. Den vanliga texten är insatt i ett större sammanhang där varje ord och uttryck är definierat av dels en vidare kontext (genre, stilkonventioner, ämne, publik etc.) och en närkontext i form av språkliga medspelare inom mening och stycke. I den tvåspråkiga ordboken däremot preciseras kontexten av definitioner, kommentarer och exempel som ges av källspråksunderlaget. Denna information kan ge översättaren olika mycket information om kontext beroende på vad som ska översättas: ett uppslagsord, en fras eller en mening. Naturligt nog kan översättaren inte behandla ett uppslagsord i en ordbok på samma sätt som motsvarande ord i en text. Däremot kan längre exempel i källspråket innehålla kontextinformation som underlättar arbetet för översättaren.

Corréard menar vidare att översättningen ska ses som en modellöversättning, till viss del prototypisk (”quasiprototypique”) och att den inte behöver vara sista ordet när det gäller formuleringen i en text – den kan t.ex. komma att ändras på grund av morfologiska modifikationer. Detta skulle kunna ses som en ursäkt till att ordböcker inte har lika idiomatiska översättningar som länkade korpusar där den vidare kontexten styr valet av översättning. Ordbokens problem är snarare att översättningen skall kunna anpassas till ett maximum av kontexter.

En annan infallsvinkel, nämligen användarens perspektiv, har Krista Varantola i sin uppsats ”Translators and their use of dictionaries” (Varantola 1998). Hon ställer upp fyra hypoteser för ordboksanvändaren: (1) Översättare behöver ekvivalenter men de behöver också vara säkra på det besked de får; därför vill de inte finna ekvivalenter som de inte känner igen. (2) Användarkunskaper bestämmer om lexikonsökningen till slut ska bli en framgång eller ett misslyckande. (3) Översättare letar i ordböcker efter information som normalt inte finns i ordböcker, eftersom sådan information inte lätt kan hittas i andra källor. (4) Översättare behöver också information om uttryck som är längre än det enskilda ordet.

Varantola avslutar sin användarundersökning genom att ställa följande fråga: ska man använda resurser för att förbättra ordböckerna, förbättra användarnas vana att använda ordböcker eller utarbeta nya

referensskällor för att tillfredsställa översättarens specifika behov? Enligt Varantola måste allt detta göras.

Mot bakgrunden av dessa teoretiska synpunkter ska vi nu övergå till praktiken och se på några tvåspråkiga ordböcker.

3. Ordbokspraktik: Norstedts stora engelska ordbok och Oxford-Hachette French Dictionary

När vi i fortsättningen talar om tvåspråkiga ordböcker så handlar det enbart om produktionsordböcker där man får hjälp att uttrycka sig på ett annat språk än sitt modersmål. Dessa ordböcker översätter normalt tre typer av språkliga enheter i källtexten: uppslagsordet, fraser och meningar. Mest platskrävande är meningsexemplen som samtidigt ger användaren av ordboken den mest exakta informationen om ett ord – förutsatt att det är just den kontexten som användaren efterfrågar. Allt kan inte stå i ordboken och lexikografen tillgriper därför ofta möjligheten att förkorta meningen eller förvandla den till en fras och så göra den mer allmänt användbar. Här finns ett dilemma: lexikografen vill att informationen skall vara allmänt användbar men användaren vill veta hur ett ord ska översättas i en specifik kontext.

Vi ska först se hur några större tvåspråkiga ordböcker i största allmänhet gör sina översättningar tillgängliga för användaren. De finns här flera olika principer för tillgänglighet av informationen. I *Norstedts stora engelska ordbok* (här förkortat NSE) inleds större artiklar med en allmän översikt över huvudbetydelser, åtföljd av en alfabetiskt ordnad exempelsamling som normalt består av fraser och meningsfragment. Som ett exempel på denna allmänna uppläggning av informationen ges här början av den första huvudbetydelsen av adjektivet *klar* (i exempelmeningarna ges uppslagsordet i sin fulla form).

klar *a* **1** ljus, tydlig o.d., allm. clear; om väder äv. om t.ex. färg, solsken bright; om t.ex. hy transparent; om vatten högt. äv. limpid; om framställning, stil äv. lucid, limpid; tydlig, om t.ex. [telegram]språk, skyldighet, svar plain; märkbar distinct; uppenbar äv. obvious, self-evident; stark manifest; begriplig intelligible; åskådlig perspicuous; tydlig pronounced, om t.ex. motståndare avowed, declared, open; avgjord, om t.ex. favorit odds-on, decided, om t.ex. seger clear, definite; *klart* meteor. visibility good; framstå *i klar belysning* ... in a clear light; *klart besked* exact information, a straight answer; ha (med) *klar blick* sinne ... an open eye [*för* for] *b*) uppfattning ... a clear grasp [*för* of]; *klar himmel* äv. a cloudless sky; *en man med klart huvud* äv. a clear-headed man; *ett klart intellekt* äv. a lucid mind; *en klar panna* an open brow; *ha klara*

papper have one's papers (documents) in order, bildl. be all right (reliable, spotless); *klar soppa* clear soup; *i (vid) klart* bra väder in fair weather; *bli klar i huvudet* äv. come to one's right senses; *det blev (stod) klart för mig* att ... it became (was) clear (obvious) to me ..., småningom it dawned [up]on me ..., jag insåg I realized [clearly]; *få ngt för sig* get a clear idea of a th. [...]

Den inledande översikten ger användaren en allmän uppfattning om hur *klar* kan översättas till engelska. Översättningsförslagen används i flera fall inte ytterligare i den efterföljande exempelsamlingen och flera översättningar som förekommer där finns inte med i översikten. Detta visar på ett välkänt problem: så snart ett ord sätts in i en specifik kontext (även om det bara rör sig om en kort fras) så kan man behöva lämna de vanliga ekvivalenter som redovisas i översikten.

En ytterligare nackdel med denna presentation är att användarens väg från uppslagordet till den efterfrågade informationen kan bli lång eftersom översikten inte delas upp i betydelsemässiga underavdelningar och den alfabetiska frasförteckningen är just alfabetisk, inte innehållslig. Jämför man med t.ex. Svensk ordboks indelning av ordet *klar* i sin första betydelse så etablerar man där följande underkategorier:

klar fri från allt som fördunklar särsk. i fråga om syn- och hörsel-
intryck; spec.om himmel (och väderlek) molnfri; överfört om person,
tankeverksamhet e.d. intellektuellt redig 2. som inte kan förnekas;
äv. allmännare avgjord eller tydlig [...]

Nu är ordet *klar* ovanligt mångtydigt, också inom ramen för huvudbetydelseerna, och användaren kanske inte är betjänt av en så långtgående och kanske lite abstrakt uppdelning. Men utan antydan om betydelsegrupper blir användarens sökande efter relevanta översättningar besvärlig. Vi ska se hur *Oxford-Hachette French Dictionary (OHF)* löser problemet med vägen till den efterfrågade informationen. Så här ser början på artikeln *clear* ut i ordboken.

clear adj. **1** (transparent) [*glass, liquid*] transparent; [*blue*] limpide; [*lens, varnish*] incolore; **2** (distinct) [*image, outline, impression*] net/nette; [*writing*] lisible; [*sound, voice*] clair; **I didn't get a ~ look at the car** je n'ai pas bien vu la voiture; **he had a ~ view of the man** il voyait très bien l'homme; **3** (comprehensibly plain) [*description, instruction, text*] clair; **to make sth ~ to sb** faire comprendre qch à qn; **he made it ~ to her that he disapproved** [...]

OHF har ingen allmän översikt över uppslagsordets ekvivalenter i olika kontexter utan gör en betydelseindelning där varje moment innehåller en delbetydelse av uppslagsordet, kontexter i form av huvudord,

grammatiska exempel och meningsexempel. Eftersom de kortare fraseologiska exemplen förekommer under en angiven huvudbetydelse är kontexterna tydligare än de skulle ha varit med en ren alfabetisk listning av exemplen. Nackdelen är möjligen att man måste löpa igenom alla delbetydelser (för *clear*, adj. 18 underbetydelser). Men hittar man den betydelse man är ute efter så är får man god hjälp till översättning. Den komprimerade kontextbeskrivningen med huvudord till adjektivet sparar utrymme och ger möjlighet att komplettera med hela översatta meningar.

På det hela taget ger en innehållsuppdelning av OHF:s modell en bättre uppfattning om den kontext inom vilken enskilda uttryck förekommer. Den alfabetiska principen i NSE lämnar användaren med flera osäkra kontexter. Under den första betydelsen av *klar* kan man vara osäker om översättningarna i uttryck som *ett klart intellekt* (syftar översättningen på en person?), *en klar panna* (har man sneglat på engelskans vanligare uttryck *a clear brow*?), *bli klar i huvudet* (=kvickna till?), *ha klara papper* (vid kontroll?), helt enkelt eftersom man inte kan vara säker på vilka betydelsenyanser som gäller. Det ska sägas att OHF inte heller går helt fri från kritik när det gäller att göra sammanhangen i meningar och meningsfragment tydliga. Under ordet *clean* i betydelsen 'not dirty' kan man vara tveksam till kontexter som *it is not very clean to do*, *clean and tidy*, *a clean sheet of paper*. Det hjälper inte att den franska översättningen i vissa fall löser problemet – det är ju den som efterfrågas.

clean (not dirty) [*clothes, dishes, floor, window, habits*] propre; [*air, water*] pur; [*wound, syringe*] désinfecté; **it is not very clean to do** ce n'est pas très propre de faire; **she keeps her house clean** elle tient propre sa maison; **my hands are clean** lit, fig j'ai les mains propre; **clean and tidy** impeccable de propreté; **a clean sheet of paper** une feuille blanche [...]

OHF har en tydlig inriktning som en hjälp till översättning, något som också tas upp i avsnittet om ordbokens användning. Där exemplifieras hur enskilda meningar kan översättas till franskan genom olika sökningar i ordboken. Som exempel på översättningar ges meningsfragment som *it's natural for her to want to stay* och *things were going according to plan* som efter diverse slagningar i ordboken resulterar i acceptabla översättningar. Förutsättningen är dock att de meningar som översätts helt eller delvis är hämtade från existerande exempel i ordboken.

Det kan tilläggas att utformningen av OHF är baserad på två elektroniska testsamlingar, en fransk och en engelsk om över 10 miljoner (löpande) ord vardera. Dessa korpusar vore väl värda att tillhöra inte bara lexikograferna utan också de översättare som använder ordboken för sitt arbete.

4. Slutord

Vi har diskuterat lexikografens dilemma i tvåspråklig lexikografi: hur ska man kunna hjälpa översättare när ordboken i sig själv presenterar en översättning som vida skiljer sig från ”vanlig” översättning? Även de bästa tvåspråkiga ordböcker – och hit räknar jag de två undersökta ordböckerna – har svårt att styra mellan användarens behov av utförliga kontextuella upplysningar och lexikografens önskan att komprimera och ge generell information. För att återvända till Varantolas användarundersökning kan det här dilemmat knappast lösas genom förbättring av den tvåspråkiga ordboken eller träning av användarens skicklighet att hitta information. Man kommer inte ifrån att det krävs nya typer av referensskällor som kan tillfredsställa översättarens behov. Hit hör bland annat översättningskorpusar.

Litteratur

- Atkins, B.T.S. 1996: Bilingual dictionaries. Past, present and future. I: Martin Gellerstam, Jerker Järborg, Sven-Göran Malmgren, Kerstin Norén, Lena Rogström, Catarina Røjder Papmehl (eds), *Euralex '96 Proceedings*. Göteborg, 515–546.
- Corréard, Marie-Hélène 1998: Traduire avec un dictionnaire, traduire pour un dictionnaire. I: Thierry Fontanelle, Philippe Hiligsmann, Archibald Michiels, André Moulin, Sigfried Thiessen (eds), *Euralex '98 Proceedings*. Liège, 17–24.
- Gellerstam, Martin 1999: LEXIN – lexikon för invandrare. I: *LexicoNordica*. 6, 3–17.
- Gellerstam, Martin 1999: Översättaren och ordboken. I: Peter Slotte, Pia Westerberg, Eva Orava (red), *Nordiska studier i lexikografi*. 4. Helsingfors, 121–129.
- Oxford-Hachette French Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. 1994.
- Norstedts stora engelska ordbok*. Stockholm 2000.

Varantola, Krista 1998: Translators and their use of dictionaries. I: *Using dictionaries*. (= *Lexicographica*, Ser. Maior 88). Tübingen, 179–192.